

természetesen tarthatta a *Neste*, *Magics* neveket a megfelelő egyházi nevek származékának, sőt az eredeti nevektől függetlenül is alakulhatott *Neste* és *Magics* becealakja a *Nestasia*, *Magdolna* neveknek.

BERRÁR JOLÁN.

Habuékol. Keresztési József református prédikátor 1791-ben Pesten jár és meglátogatja a nagy nevezetességet, az optikát, amely a mai mozgó fényképek valamiféle őse. Ebben szerepel a hajótörés. „Hogy esteledett be, hogy jöttek a terhes fellegek, villámlás és menydörgés minden irtóztató csapkodásával, szél futt, eső szakadt, a hajók szaladtak, végre egyet mikép ütött meg a mennykő, felgyulladt, elmerült, a rajta levő emberek deszkadarabokon usztak, *habuckoltak*, hogy szaladtak mások ezeknek segítségére stb.” (Kronika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén. Keresztési József egykorú eredeti naplója. Pest, 1868. Kiadta S. Hoffer Endre.) — K a z i n c z y Erdélyi Levelek című művében (1816.): „... magát semmi kérelem, semmi pénzcseréttetés, semmi fenyegetés és harag által nem akarja arra indíttatni, hogy szállást adjon, vagy szekerem előtt a sárban Mohal ur házáig *habuckoljon*.” (Nemzeti Könyvtár XII, 293.)

KRESZNERICS szótára (1831–1832.) szerint a szó jelentése: 'internandum aut piscandum commoveo, conturbo aquam'. — A NySz. szerint német jelentése 'plätschern'. Ugyanitt a legrégebből ismert előfordulása Gvadányi Pöstyéni Fördésében: „Vízbe *habuckolván* észre sem vehette.” — CzF. szerint értelme: 'úszás közben vagy másként is a vízben kezeivel vagy lábával vagy evezővel, stb. vervén a vizet, habokat indít'. A szót a MTsz. Baranyából, Borsodból, Gömörből, Beregből, Szatmárból *habuckol*, a Székelyföldről *habuckol* alakban és 'lubickol, vízben vergődik (kézzel-lábbal csapkod), vízben vagy sárban gázol' jelentéssel közli, egyszerűsminde vele kapcsolatban utal a *habog*, *habarcol* 'lubickol' tájszóra.¹

Engem a magyarázatok nem elégitenek ki, mert az idézett helyeken a szó sokkal többet fejez ki, legalább is másként hat képzeletemre, mint ahogy a szótárak magyarázzák. Ugyanis hangutánzást hallok ki belőle, az olyan ember tagolatlan üvöltését, akinek tele ment a szája vízzel. Különösen érzem ezt, ha Keresztési hajótörés-leírását olvasom, hiszen a deszkadarabon csüngő emberek nem kapáldóztak, igyekeztek jól megfogódní. — Érdekelne, hogy használatos-e ma is még a szó, és értelme az-e, ahogy én érzem.

CSATKAI ENDRE.

Kürtöskalács, kürtöskalács. (Vö. MNy. XL, 307, 384, Magyarosan XII, 148, XVI, 29, 54–5.) A Pallas-Lexicon szerint *kürtösfánk*, Erdélyben *kürtöskalács* annak a süteménynek a neve, melyet régente nyitott tűzhelyen vajjal megkent dorongon sütöttek, ma félkör alakú bádagon vagy hengeralakú fán sütik, és azért nevezik így, mert mikor megsül s a mintáról lehúzzák, belül üres marad, mint a *kürt*. — Ez mind igaz, csak azt nem értem, miért nem rövid *ö*-vel írja a Lexicon, miért hosszúval: *kürtös*. A Pallas-Lexicon magyarázata meg a Révai-Lexicon-é is CzF. szótárán alapszik, csak hogy ez a forrás következetesebb az elnevezés jelölésében: „*Kürtös fánk*, sütemény,

¹ BEKE ÖDÖN szíves közlése.

melyet dorongra tekergetve sütnek, miért másképp *dorongsfánk* v. *botratekeres* a neve. *Kürtösnek* mondják, mert ha lehúzzák a dorongról, olyan üres, mint a *kürt*.” Rövid *ö*-vel írja a NAGY J. BÉLA: MNy. XL, 307 említette forrásokon kívül a MTsz., azután egy gyergyói (Nyr. XXXIV, 268), egy miriszlói (MNy. III, 331.), egy nagyszalontai közlés (Nyr. XLII, 393), BALLAGI TeljSz.-a és SIMAI KRISTÓF „Végtagokra szedett szótár”-ának (1809.) Toldaléka is: „Dorongos fánk, *Kürtös kalács* Botra-tekeres.”

Erdélyi tanárkodásom idején (1901–1908.) *kürtöskalács* nevét is hallottam, és mikor érdeklődtem e név eredete iránt, azt válasszolták, hogy azért *kürtös*, mert olyan a formája, mint a *kürtö-é*, vagyis a vasbádóg kályha- vagy kemencecsőé. Hosszú *ö*-vel írja Csűry, SzamSz.: *Kürtösfánk* dorongsfánk, dorongra tekert tészta megsütve, *kürtöskalács* = *kürtösfánk*, SZINTE GÁBOR egy dolgozata (NépÉrt. I, 109) és Császár Károly (MNy. XL, 384). Legtöbb erdélyi ismerősöm azonban *kürtöskalács*-nak nevezte, és nézetük szerint ez a helyes elnevezés, hiszen a sütemény olyan, mint az egyenes hangjátú *kürt*. Kalácsunk ezzel a hangszerral csakugyan több alaki hasonlóságot tüntet fel, mint a 'kályhacső' jelentésű *kürtö*-vel. Eredetileg ugyanis símára gyalult hosszan elnyújtott csonkakúp alakú dorongon (l. *dorongsfánk* nevét) izzó parázs felett óvatosan forgatva sütötték, és néhol most is ilyenek és így sütik. Azért ilyenek, mert erről a keskenyebb vége felé könnyen le lehet húzni a süteményt (l. LÉSTYÁN ISTVÁN közlését is: Magyarosan XVI, 55), és így valóban olyan alakú, mint a 'Schäferhorn' jelentésű *kürt*. Növeli ezt a hasonlóságot az is, hogy a kalács nyers tésztaját úgy tekerték fel a sütődorongra (l. *botratekeres* nevét), mint ahogy pásztorkürttét, havasi kürttét csavarják a székelyek a szádokfa (= hársfa) nyers kergét, mikor szádokkürtöt készítenek (MgNépr. II, 437). Mindennek alapján tehát *kürtöskalács* volna a kifogástalan elnevezés. *Kürtkalács* nevét BÁTNY idézi (i. m. I, 102). Ezt sehol másutt nem olvastam, de nem is hallottam sehol.

Igen ám, csak hogy ennek a jeles süteménynek tudtommal legrégebbi neve nem *kürtöskalács*, nem is *kürtöskalács*, hanem *kürtökalács*. BAKSAY SÁNDOR ősi süteménynek véli (Összegy. Irod. Dolg. III, 51). De aligha lehet ősi, mert nemcsak régi szótáraink hallgatnak róla, de nem említik régi szakácskönyveink sem, még a „Szakács mesterségnek könyvecskéje” 1771-i kolozsvári kiadása sem, pedig az első sorban az erdélyieknek van szánva, és az ételek sorát is erdélyi étellel, a kolozsvári káposztával kezdi. Valószínűleg azért nem szól róla, mert ez a munka szerényebb háztartások részére készült, és a *kürtöskalács* akkoriban mint újfajta, eléggé drága és sok fáradságot kívánó sütemény az úri konyhák készítménye lehetett. Legkorábbi adatát csak a XVIII. század harmadik évtizedéből tudom idézni. Gróf Ferrati Lajosné Kálnoki Ágnes írja 1723. december 22-én a moldvai vajda jászvásári udvarából nagynénjének, Apor Péterné Kálnoki Borbálának: „... a méltóságos vajdáné kéreti, ... amely inas felől ígerte kegyelmed jóakarátját, hogy megtanítatja, most postákkal kiküldötte, kérvén kegyelmedet, ... ne sajnálja kegyelmed annyi jóakarátját, mind cipósütésre és egyéb gyenge [= finom] sütögetésekre és *kürtö kalácsra* ... megtanítani” (Monírók XXXVII, 110). Ez az idézet az erdélyi magyar konyha moldvai hódításáról is tanúskodik.

¹⁷ Magyar Nyelv XLVI, 3.

(1950.)
vegyés

XLVII. 3. u.

M-Ny. 1790

De tanúsít mást is. Ha a *kürtöskalács* valóban ősi sütemény és Erdélyben valamikor olyan kedvelt, mint most, akkor már jókor lejut a nép közé, és már jóval 1723 előtt eljutott volna Moldvába is. Apor Péter sem hagyta említetlenül az erdélyi eledelekről írtában. De a Metamorphosinak sem a prózai, sem a verses kidolgozásában nyoma sincs. Pedig kétségtelen, hogy Apor ismerte, hiszen a felesége konyhájában is sütötték. Hanem, úgy látszik, nájmódinak tartotta, afféle paszomántos gyomorba való eledelnek, mint a kávé, herbathét vagy a csokolátát. Nagyon valószínű, hogy ennek a ma jellegzetesen erdélyi, sőt székely süteménynek készítését a szász atyafiaktól tanulta el Erdély magyarsága, éppúgy, mint a *flékkén* ~ *flékén*-ét vagy a *fatányéros*-ét, vagy ahogy a ruménektól megtanulta a *puliszká*-t meg a *bálmós*-t 'kukoricalisztből íróval vagy tejföllel készült étel' (MTsz.), az örményektől az *angaszábor*-t 'levesfajta' meg a *hurulleves*-t és a *dalaui*-t 'mézből és dióból vagy mákból készült étel', továbbá az Erdéllyel sokat érintkező törököktől a *dalmás* 'töltelékes' káposztát. Az erdélyi szászok ugyanis szintén ismerik, sütik és kedvelik a *kürtöskalács*-ot, a *pönkuzn*-t (baumkuchen). De ismeri az Erdélytől távolabb lakó németiség is. GRIMM, DWb. a tanú reá: „Baumkuchen ein feines Gebäck, stangenkuchen“. Hihetőleg bajor-osztrák-területről került a Dunántúlra, s ott *dorongfánk*, *durungfánk* lett a neve (Balaton mell. és Tata MTsz.). A veszprémmegyei Csesznekben a parasztlakodalmak parádés étele volt (MNY. XL, 384). Legrégibb előfordulását a komáromi születésű Illei János „Tornyos Péter“ című farsangi játékából (1789.) ismerem: „Pedig tudom, hogy utoljára is csak az én hátamon kél és sül meg a *dorongos fánk*“ (RMK. XXXIII, 31).

Hogy visszatérjek fentebb említett *kürtöskalács* nevéhez, azt hiszem, ennek az összetételnek előtagjában szereplő *kürtö* 'kürt'-öt jelent és az alapszónak -ó, -ő nagyítóképzős származéka, mint ahogy a 'Schornstein, Rauchfang' jelentésű *kürtő* is az (vö. CzF. és MNY. XXII, 319), és feltehetőleg annak az időnek emléke, mikor a *kürt* és *kürtő* még nem vált el annyira egymástól, mint a mai köz- és irodalmi nyelvben. Így azután *kürtöskalács* a. m. *kürtkalács*, -s képzővel *kürtöskalács*, ahogy ma legtöbbször ejtik és írják.

Befejezésül megemlítem, hogy kalácsunknak a fentiekén kívül van még *fánsült kalács* Debrecen (Osztrák-Magyar Monarchia: Mg. II, 313) és *töke-béles* Gyergyó (MTsz.), *tökebéles* Gyergyó (Nyr. XXXIV, 268) neve is. Az előbbit nem kell magyaráznom. Az utóbbi valószínűleg tréfás elnevezés. A *kürtöskalács* ugyanis nem 'béles', hanem 'béleletlen'. Bélésének csak azt a sütfát, dorongot, tréfás nagyítással azt a *töké*-t nevezhetjük, amelyen sütni szokták. CSEKÓ GYULA.

Hars. Nemrégiben elég sok szó esett *hars* melléknevünknek az elmúlt félszázad irodalmi nyelvben megfigyelhető újjászületéséről (MNY. XLV, 125–32; Nyr. LXXIII, 159–60, 248, 312). Láttuk, hogy az úttörés munkáját – részben Csoknói hatására – Ady végzi el; az ő „*hars* nótákat“ kifejezésében 'harsány' értelme van a felújításnak. Nem lehet független az ő szóhasználatától József Attila példája sem, bár a nála előforduló „*hars* erények“ szerke-

zetben már a német *harsch* 'kemény, érdes, durva' jelentésének a hatása is felismerhető. Az utóbbi mintát követte versében és regényfordításában Lányi Sarolta.

Ezt az újabb íróinknál jelentkező nyelvi összefüggést most még egy láncszemmel egészíthetem ki. Újból elolvastam t. i. a nemrég elhunyt József Jolánnak 1940-ben megjelent életrajzi könyvét („József Attila élete“), s ott Déry Tibornak néhány idézett sorában, mellyel József Attila párizsi életét jellemzi, megint csak elém bukkant a *hars* szó. Mintája ismét csak József Attila verses szövege lehetett: „gyerekkorának nyers nyomora után telitüdővel élvezte a könnyű szegénységet, *hars* fehér fogakkal rötta a párisi utcákat“ (263). Persze érdekes volna utánanézni, hogy József Attilának és barátainak a levelezésében, prózai töredékeiben előfordul-e ez a szó; remélhetőleg ezek a szövegek most már nemsokára olvasóközönségünk elé kerülnek. (Déry Tibornak újabb írásaiban nem találtam példát a *hars*-ra.) TOMPA JÓZSEF.

Heveng. A MTsz. szerint *heveng* 'szőlőfürtökkel telefont ágas-bogas vessző, amely egy hosszú szőlőfürtökhöz hasonlít': Közép-Baranyából Nyr. IV, 236; Pécsről KASSAI, Szókönyv II, 185, 218. A szóval magam is Pécsen ismerkedtem meg és a Pécs körüli falvakban hallottam több ízben. A pécsi szőlőgazdák mind ismerik és ők mondták el, hogy a *heveng* Pécs ú. n. „budai külvárosá“-ban élő bosnyákok különlegessége volt még az előző évtizedekben is. Ezek a pécsi bosnyákok jóhírű szőlőtermelők voltak és a pécskörnyéki szőlők nagy részét ők művelték. Ősszel erős kőkenyűgagakra sűrűn kecskecsöcsű és másfajta csemegeszőlőt kötöztek fel. A két lábnyi hosszú ágról a tömérdek szőlőfürt úgy csüngött lefelé, hogy messziről az egész egyetlenegy szőlőfürtnek látszott. Régen – még húsz-harminc évvel ezelőtt is – házról-házra járva hangos szóval kínálták a *heveng*-et téli tárolásra.

A szó a XVII. században került a magyar nyelvbe a szőlőművelő bosnyákok közvetítésével, s így végső elemzésben oszmánitörök közszó. A *heveng* Baranyának olyan különlegessége lett, hogy a vármegye 1694. év október 10-én nyert címerébe is belekerült. A címer magyarázója így szól róla: „A nagy *heveng*-et hordó emberek a nagy bortermelést jelképezik, melyről Baranya vármegye már Zrínyi téli hadjárata óta híres“ (VÁRADY FERENCZ, Baranya multja és jelene. Pécs, 1898. II, 511–2).

A szó pécsi bosnyák eredetére utal egy kis könyvecske is, mely „Koabakoavics Andró vincellér és budai városi tervényes gyerek regényes életrajza“ címen Pécsen jelent meg az 1930-as években évszám nélkül. Leírja, hogy Kabakovicsot gyermekkorában tanítója úgy tanította alaposan, ha *heveng*-et vitt neki ajándékba s megígérte neki, hogy „meg csinálunk belőled joagászt mint tebbi gyerekből kik horták *heveng*-et nekem“ (i. h. 11–2).

A szó a köztörökből került a bosnyákok nyelvébe, ahol a magyarul azonos jelentése van. Így jelzi ZENKER és az újabb szótárak is: *heveng* 'grappe de fruits suspendus pour être conservés' (ALI SEYDI, Resimli. Istanbul, 1929.).

HEGEDŰS LAJOS.

Pécs-70i Kéltó ul. Fődeiről a W. d. o.
 Bp. 1989.
 Bencsik János (vessz.)